

HERODOTEANEA*

М. Ф. БОЛТЕНКО

6. Геродот та скіфські морські божества

Вже багатьма дослідниками та з різних приводів було вказано, що релігійні вірування та культу грецької метрополії — перш за все міста Мілета, головного центру та основної бази іонійської колонізації, — не повторюються з усією точністю у греків Північного Причорномор'я, зокрема, в Ольвії¹, та не зберігають у системі релігійних уявлень іонійських поселенців на далеких берегах Скіфії того місця, яке належало кожному з цих культур та вірувань. Так, Зевс Ольвій, божественний епонім міста Ольвії², порівняно швидко відсунув на друге місце серед ольвійських богів Аполлона Дельфінія, який був у вітчизні іонян їх головним богом та вважався навіть за прародителя і прабатька іонійського племені, — адже Іон, син Аполлона, був, за міфами, рідним батьком іонян. Про видатну роль Аполлона у пантеоні припонтійських греків у часи колонізації берегів Чорного моря іонянами свідчить знайдена на Кубані чаша перших років V в. до н. е. з виразним написом: «Я належу Аполлонові—вождеві, якого шанують у Фасі»³. Ще навіть у IV ст. до н. е. ольвіополіти та боспоряни шанували написами Аполлона Дельфінія; тим більше привертає увагу той факт, що Геродот ніде ані словом не згадає про культ Аполлона Дельфінія серед «еллінів, що живуть на Понті».

Не тільки Зевс Ольвій, у якому, як здається, треба впізнавати божество догрецького населення північно-західного Причорномор'я, залишив у сутінку мілетського Аполлона⁴. Аж ніяк не можна визнати за випадок той дивовижний факт, що в Ольвії, не дивлячись на довгорічні розкопування Б. В. Фармаковського та систематичні дослідження радянських вчених, аж до цього часу не зустріли найменшого сліду другого після

* Окончание серии заметок М. Ф. Болтенко, посвященных Геродоту и его труду, печатается в том виде, в каком этот труд сохранился в архиве автора, хранящемся в настоящее время в Одесском государственном археологическом музее. Начало (заметки 1—5) помещено в таких изданиях: *Праці ОДУ*, т. 149, серія історичних наук, вип. 7, 1959, стор. 35—46; *МАПН*, вип. 3, 1960, стор. 33—35. — *Редколлегия*.

¹ Про релігію ольвіополітів існує лише застаріла праця Дж. М. Хирст, *Ольвійские культы*, ИАК, вып. 27, 1908.

² Ср. *IOSPE*, I², №№ 42, 143.

³ F. Vilabel, *Die ionische Kolonisation*, Leipzig, 1920, S. 111.

⁴ С. А. Жебелев, *Счастливые города*, сборник «Из истории докапиталистических формаций», М., ГАИМК, 1933, стор. 355—362.

Аполлона за своїм рангом серед богів грецького бога, а саме Посейдона, властителя морської стихії. Посейдон шанувався в Греції під культовими іменами Таврея та Геліконія; в календарі мілетян в честь Посейдона були названі два місяці — тавреон, який розпочинався після першого новомісяччя, що відбувалося після весіннього рівнодення, і який був першим місяцем у році (він відповідає приблизно місяцю квітню), та посідеон, дев'ятий місяць мілетського календаря (приблизно грудень місяць нашого календаря)⁵; перший з них відомий і з ольвійських написів (ольвіополіти запозичили свій календар з метрополії та зберігали його на протязі усієї історії свого міста)⁶. Навколо культу Посейдона, який був занесений в Іонію, як здається, ще доіонійською (а саме — беотійсько-фессалійськими еолянами) хвилею грецької колонізації⁷, біля початку VII ст. до н. е. об'єдналися усі іонійські міста Малої Азії⁸.

Випадіння з культів Ольвії мілетсько-іонійського та загальногрецького Посейдона тим незрозуміліше, що Геродот відмічає у скіфів, і при тому не абияких, а саме «царських», наявність свого особливого культу Посейдона, скіфське ім'я якого у рукописній традиції геродотового твору читається по-різному: в одних рукописах, які вважаються за краші, у цитованому місці (кн. IV, гл. 59) читається «Тамімасад», «Thamimasad», а в інших рукописах — «Тарімасад», «Thagimasad»⁹. Нам здається, що в даному разі це останнє читання відповідає первісному тексту геродотової «Історії» — адже Ориген, один з найосвіченіших людей III ст. н. е., називає скіфського Посейдона Тарімасадом, а не Тамімасадом¹⁰. Форму Thagimasad ми схильні розглядати у її першій половині як діалектичний (або навіть фонетичний?) варіант до розглянутого вище імені Targi- або Targitaos¹¹ з пеласгічним придином початкового зубного (пор. іонійською назву місяця Targelionos поруч з аттичною назвою Thargelionos) та без плавного «r» після «a»¹².

І от, при усіх, здавалося б, дуже сприятливих умовах для свого поширення та розквіту саме у Північному Причорномор'ї, культ Посейдона і в Ольвії, і на Березані, і в Істрії не одержав майже ніякого розповсюдження. Грізний бог, «коливатель землі» Посейдон затьмарюється славою іншого божества, рідко милостивого, а частіше похмурого та страшного «володаря Понту», у ролі якого виступає Ахілл, той самий Ахілл, який у метрополії був лише одним з другорядних небожителів, героєм-воїном. Тут, на Чорному морі, Ахілл стає прямим замісником По-

⁵ F. Vilabel, вказ. твір, стор. 70—71.

⁶ *IOSPE* I², № 44; ср. В. В. Латышев, *О календарях Ольвии, Тирь и Херсонеса Таврического*, Тр. VI АС, т. II, 1887, стор. 59—66.

⁷ F. Vilabel, вказ. твір, стор. 91.

⁸ Там же, стор. 91 слл.; особливо прим. 1 на стор. 92.

⁹ Кодекси „А“, „В“, „С“ та „d“; пор. уводну статтю до видання Геродота у „Гейбнерівській бібліотеці“ під редакцією Ліча та Калленберга (Dietsch—Kallenberg). Кодекси „P“, „R“, „S“ та „V“ додержують читання „Thagimasad“.

¹⁰ У рукописах Оригена зустрічається ще і форма „Thamimasad“, яку треба розглядати, як графічний варіант форми „Thagimasad“. С. А. Жебелев також надає переваги формі Тамімасад або, як він пише, Фатімасад (С. А. Жебелев, *Северное Причерноморье*, М.-Л., 1953, стор. 29 та далі).

¹¹ Див. вище (ср. *МАПН*, вип. 3, стр. 40—41. — *Редколлегия*).

¹² Назви Тамірака та сучасна Тамань ведуть, на думку О. І. Соболевського, до виміщення правильності саме форми Тамімасад; автор навіть вважає, що „Akhilleion dromos“ греків — це переклад назви Тамірака, яка означає «біг (або шлях) бога Тамі». Але Валерій Флакк замість Таміраки пише про Міраку, а середньовічна Таматарха називалася і Матархою; тому у початковому «ТА» ми можемо бачити різновидність препозитивного члена-артикла, а ніяк не складову частину самого імені.

91670

сейдона¹³. Тут, на Тендрівській косі, старовинному «бігу Ахілла», варіант легенди локалізує переслідування Ахіллом, але не героєм «Іліади», а місцевим скіфським царем, як це добре розрізняли античні вчені і як це відбилися у коментарі візантійського книжника XII ст. Євстафія до «Землепису» Діонісія Перієгета¹⁴, якоїсь «діві», у якій греки впізнали в одних випадках — Іфігенію, дочку Агамемнона, в інших — таємничу богиню Гекату, в третій — Медею. Дійсно, у безпосередньому сусідстві з Тендрівською косою, тобто «бігом Ахілла», у старовину знаходилася священна «роща», «alsos» Гекати, і у цій рощі шанувався поруч з Гекатою і Ахілл. Так, біля західного узбережжя Кінбурнської коси у 1885 р. рибалками було знайдено камінь (зараз у Херсонському музеї) з грецькою присвятою кінця IV або початку III ст. до н. е. — «Ахіллові присвячується жертвник та кедр», тобто плід кедрового дерева. Акад. І. І. Толстой, цитуючи цей текст, вважає, що мова йшла не про справжні кедрові горіхи, а про культове зображення кедрової шишки¹⁵. У зв'язку з цим не можна не пригадати, що на іншому священному об'єкті, пов'язаному з культом причорноморського Ахілла, на острові Білому, «світлому острові» поета Піндара, була знайдена чудово зліплена з глини та обпалена кедрова шишка, яку М. М. Мурзакевич розглядав як держак від кришки якоїсь посудини; ця шишка була знайдена разом з прекрасним уламком червонофігурного афінського посуду з іменами майстрів Нікосфена та Епиктета¹⁶; ці речі і сьогодні зберігаються в Одеському музеї.

Кінбурнський олтар, знайдений біля священної ділянки Гекати, вказує, як цілком правильно пише й І. І. Толстой, «на зв'язь культу цього божества с культом Ахилла»¹⁷. Але Геката, як і геродотова дівка-Єхидна, є одною з іпостасей Великої Матері країни скіфів та їх власної прародительниці¹⁸. Все це говорить про своєрідний союз, про священне співжиття («hieros gamos») між цією богинею та скіфським Ахіллом.

Основним місцеперебуванням цієї чети був для греків (та мабуть не тільки для греків) згаданий вище «Світлий» або «Білий» острів, сучасний Зміїний (або острів Фідонісі). Вже в V ст. до н. е., тобто в часи Геродота, цей острівець вважався володінням та резиденцією Ахілла, причому важливо було б підкреслити, що і сторіччям раніше, у VI ст. до н. е., Ахілл ототожнювався в уяві греків з володарем Скіфії — «Akhilleu, o tas Skythikas medeis!» — звертався до нього поет Алкей¹⁹. У IV ст. до н. е. на Білому острові ольвіополіти побудували навіть храм Ахілла, залишки якого видні були на деякій віддалі ще і у 1828 р.²⁰, а окремі громадяни Ольвії піклувалися про безпеку цієї святині²¹.

Як вже згадувалося, антична літературно-міфологічна традиція так само не одностайна у своїх зіставленнях супруги скіфського Ахілла, що

¹³ З літератури про культ Ахілла Понтарха див. особливо І. І. Толстой, *Остров Белый и Таврика на Евксинском Понте*, Пгр., 1918, та статтю Діля у словнику Паулі (E. Diehl, *Pontarches*, RE, B. XXII, 1953, Sp. 1—18).

¹⁴ Див. SC, т. I, стор. 195: «heteron, einai touton Akhillea, para Shythais basilea ton tonon», тобто «що це є інший Ахілл, у скіфів—цартих місцевостей».

¹⁵ IOSPE, I², № 327; І. І. Толстой, вказ. твір, стор. 63 слл.

¹⁶ Н. Н. Мурзакевич, *Поездка на остров Левки или Фидониси в 1841 г.*, ЗООИД, т. I, 1844, стор. 549 слл.

¹⁷ І. І. Толстой, вказ. твір, стор. 63—64.

¹⁸ Див. вище (ср. МАПП, вып. 3, стр. 46.— *Редколлегия*).

¹⁹ Alkaios, frg. 48-b (SC, I, 321); пор. Arktinos, frg. Aeth. (SC, I, 319).

²⁰ Н. Н. Мурзакевич, вказ. твір, стор. 554.

²¹ IOSPE, I², №№ 325, 326.

живе на Світлому острові, з богинями та небожительницями еллінського Олімпу, як не однодушна вона і у такому ж ототожненні батька трьох скіфських братів-епонімів. Найчастіше це Іфігенія-Геката²², іноді — Олена Прекрасна, іноді — Медея; в останньому випадку ця жіноча пара Ахілла не пов'язується, правда, безпосередньо з його островом²³. Але не може бути сумніву, що всі ці супруги Ахілла зв'язані з місяцем (пригадуємо, що Медея — це земне втілення Гекати), і що їх місячна природа мала у культурі особливу роль, пов'язуючи їх з фізіологією жіночого організму, з одного боку, і з морем, з другого.

Таким чином, культ причорноморського Ахілла пов'язується з островом Білим, з Тендрівською косою, нарешті, з «священною рощею» Гекати на Кінбурнській косі. Не можна не додати, що у римські часи цей культ простежується по берегах усіх лиманів між гирлами Бугу-Гіпаніса та Дністра-Тіраса. Тепер Ахілл — це справжній бог ольвіополітів: «ho men theos hemon estin», кажуть вони про нього заїжджому ритору та філософу Діону²⁴. Ще у II ст. до н. е. його ім'я виставлялося на першому місці перед згадкою про інших богів — «Akhillei kai theois pasin», так формулює своє звернення до потойбічних сил автор напису з Неаполя Скіфського²⁵. За кілька років до навали гетів в Ольвії були вже присвячені Ахіллу священні змагання²⁶. І от у I—III ст. багаточисленні присвятні написи ольвійських архонтів, стратегів та жерців виставляються або на острові Березані²⁷, або при гирлі Березанського, Карабашського, Тилигульського і навіть Куяльницького лиманів²⁸, як це вказано нами в іншому місці²⁹.

Ця картина незрозумілого розповсюдження культу Ахілла у північно-західній затоці Чорного моря, далеко від тих місцевостей, де розгорталися воєнні подвиги головного грецького героя Троянської війни, наряд може бути виправдана тим, що реальне Причорномор'я, яке у V—IV ст. годувало своїм хлібом та рибою основні центри Греції, нібито було в уяві греків злито і ототожнено з «потойбічним світом», з «країною померлих», як це припускає І. І. Толстой. Скоріше тут мало місце ототожнення грецького героя з первісно чужим для нього місцевим володарем морської стихії (чи, мабуть, скоріше морських берегів, заток, лиманів і рибних ловищ, ніж відкритого вільного морського простору?). Цього місцевого скіфського Посейдона називали Таргімасадом; чи не можна наближувати його постать, з одного боку, до Таргітая (виходячи з зіставлення «Thagi-» та «Targi-»), а з другого — зіставляти його з таргітаєвим сином, Скіфом або Колою-володарем (Колаксаєм)³⁰. Розповідь Діодора Сіцилійського показує, в усякому разі, що Таргітай міг функціонально замінятися у міфах та сакральних легендах своїм сином, тим більше, що ім'я Кол-а-ксаїс (=Кола-володар) та власне ім'я Скіф, власне С-кол-от³¹, було за словами Геродота, не «ім'я» у точному зна-

²² Наприклад, Pausanias, I, 43, 1.

²³ Тексти зібрані І. І. Толстим (вказ. твір, стор. 19 слл.).

²⁴ Dio Chrys. XXXVI, 15, 4.

²⁵ IOSPE, I², № 673. Пор. також № 672.

²⁶ IOSPE, I², № 34, рядок 30.

²⁷ IOSPE, I², 131, 135, 136.

²⁸ IOSPE, I², №№ 130, 132—134, 137—138, 142—145.

²⁹ (М. Ф. Болтенко має в виду опубліковану ним статтю: «Новая надпись в честь Ахилла Понтарха», ВДИ, 1953, № 4, стр. 130—135.— *Редколлегия*).

³⁰ Див. вище (ср. МАПП, вып. 3, стр. 41—50.— *Редколлегия*).

³¹ «Загальне ім'я їх — сколоті, від імені одного царя».

ченні цього терміну, а лише назва чи титул: батько історії пише «еропутіє», а не «копта» (кн. IV, гл. 6 та 10). Малоазійсько-хеттське «Анахил-аш» показує, що поруч з компонентом -кол- зустрічається і варіант -хил-, -кіл-.

Ім'я та постать малоазійського Анахілаша заслуговують на окремий розгляд. Підкреслимо лише тут, що Айслер, який вважає причорноморського Ахілла Понтарха хеттським божеством, ім'я якого означає «морський прилив», та вказує, що імена його батьків Пелея та Фетіди тлумачаться відповідно як «прибережний вологий пісок» та «вода, що зрештує землю»³², правильно звернув увагу на «прибережний» характер усіх цих міфологічних образів. Якщо навіть не погоджуватися з рівняннями Анахілаш=Ахілл=Колаксаїс,— а ми висуваємо цю думку лише як гіпотезу,— то не слід, в усякому разі, заперечувати можливість запозичення історичними «кіммерійцями» та «скіфами» імен хеттських богів.

Вище нами наводилися дані про поширення на південному сході Малої Азії імені «скіфського Геракла» Таргі-володаря у вигляді першого компоненту складних теофорних імен (тут знаходимо такі форми, як Таркон-, Трокон-, Таркін-)³³. До цього не можна не додати, що і форми, безумовно пов'язані з іменем Ахілла (Анахілаша?? Колаксаїса??), також зустрічаються в цьому районі. Більше того: генеалогія лідійських царів, яких вважали також нащадками Геракла, починається з Алкея сина Геракла і місцевої цариці Омфали; цей паредр скіфського Колаксаїса іноді називається Агелою, Ахелою, Акелою, зрештою Агелаєм; його «водний» характер викривається не випадковим збігом його імені з назвою ріки Ахели, що впадає в море біля Смірни (пор. грецького Ахелоя, «батька рік» за міфологічними даними)³⁴. Повнота аналогії переказів про скіфських та лідійських нащадків Геракла підкреслюється тим, що Алкей (Alkeios), який тут виступає як син Геракла, носить старовинне ім'я цього останнього, так що зміщення, змішування батька з сином, безумовно, спостерігається і в лідійському варіанті легенди про Гераклідів.

І. І. Толстой справедливо відмітив надзвичайну схожість переказів про стародавню Тавріку з тими міфами, які у свій час локалізувалися на Лемносі, аж до власних імен включно; це наштовхнуло його на шлях повної переоцінки тавричеських міфів, які він вважає за просту копію лемносських³⁵. Нам здається, навпаки, що лемносські та північнопонтійські міфи мають в основі якесь спільне третє міфологічне джерело. Деякі риси його, як нам здається, можна ще й зараз вловити та проаналізувати. Так, Геродот розповідає (кн. IV, гл. 103) про страшну «морську охоту» таврів, племені, в якому не без підстав бачили релікт стародавньої кіммерійської людності наших степів; таври, за Геродотом, живуть морським піратством та приносять у жертву своїй богині не тільки виброшених на береги їх території чужинців, але й улаштовують справжню охоту за грецькими кораблями, а захоплені ними полонені приносяться у жертву: їх приводять до олтаря богині, оглушають дубиною, відділяють голову та встромляють її на кіл.

³² R. Eisler, *Boghazköj-Studien zu Homer und Hesiod*, „L'Antiquité classique“, t. VIII, fasc. 1, 1939, pp. 41—55.

³³ (См. МАПП, вып. 3, стр. 41.— *Редколлегия*).

³⁴ Див. статтю „Alkeios“ у відомому міфологічному словнику Рошера, де з'явлені усі першоджерела.

³⁵ И. И. Толстой, *вказ. твір*, стор. 144, 152 та інші.

Ця розповідь Геродота у світлі розуміння міфологічного образу дельфіна, теріоморфної емблеми іонян та замісника їх бога-водителя Аполлона Дельфінія, дає, на нашу думку, можливість з'ясувати одну з загадкових монетних емблем Причорномор'я. На монетах Ольвії, як відомо, одним з найпоширеніших зображень є зображення орла, який щипає дельфіна³⁶. Ця емблема дуже поширена також і на монетах сусідньої Істрії³⁷. Наявність такого ж самого зображення на монетах Сінопи, цитаделі кіммерійців в часи їх тимчасової перемоги над іонянами, не випадкова³⁸. Ми можемо розглядати цю єдність трьох міст — Сінопи, Істрії та Ольвії — як наслідок найдавнішого, ще догрецького зв'язку між ними, як свідоцтво про дружній характер взаємовідносин між ними і водночас як результат високої самовпевненості древніх чорноморських мореходів, гордих своїми перемогами над іонійськими мореплавцями, які відображаються своєю емблемою — дельфіном. Першість у запровадженні для монет зображення орла та дельфіна належить, як незаперечно свідчать нумізматичні дані, Сінопі, яка на певний час стала форпостом переможного «кіммерізму» в Причорномор'ї. Про тісні зв'язки поселень, розташованих на узбережжях північно-західної частини Чорного моря, з Сінопою,— правда, у пізнішу епоху,— можна зробити висновок і на підставі багаточисленних знахідок у цих краях керамічних клейм сінопського походження, і на підставі окремих епіграфічних документів³⁹. Про це ж свідчить, на нашу думку, і постійна орієнтовка Геродота у тих випадках, коли він наводить дані про віддалі між окремими об'єктами на берегах Понту, на Сінопу та на Істр, який в уяві Геродота лежить просто напроти Сінопи⁴⁰, тобто на протилежному кінці якогось загальновідомого морського шляху. В останні часи вважають, правда, нібито «короткий» шлях через Чорне море,— від сучасного мису Кереміє (древнього мису Карамбіс) до сучасного мису Сарич (древнього мису Кріуметопон),— прокладено не раніше кінця V або навіть першої половини IV ст. до н. е.⁴¹ Нам здається, навпаки, що стара думка про існування цього «короткого» шляху через Чорне море ще задовго до Геродота не може підлягати найменшому сумніву — вже міф про гіперборейські дари прямо свідчить, що ці подарунки передаються від гіперборейців до арімаспів, арімаспи передають їх ісседонам, а далі «скіфи привозять їх у Сінопу». Хоч ці слова збереглися лише у порівняно пізнього автора (Paus., I, 31, 2), проте самий міф про гіперборейські дари Аполлону був відомий і Геродоту, і його попередникам; крім того, відстань від мису Кереміє до кримського узбережжя невелика (біля 250—260 км) і може бути подолана за одну добу.

Накреслене тут подвійне розуміння зображень дельфіна на монетах Сінопи, Ольвії та Істрії,— з одного боку, як місцевого «господаря вод», символа морської стихії, а з другого,— як емблеми іонян та їх прародителя Аполлона, підводить і до можливості витлумачення своєрідних

³⁶ А. Н. Зограф, *Античные монеты*, М., 1951, табл. 31, 1, 4—5; табл. 32, 2—4, 11—13; табл. 33, 2; табл. 34, 11—17.

³⁷ Т. В. Блаватская, *Западнопонтийские города в VII—I вв. до н. э.*, М., 1952, рис. 31.

³⁸ М. И. Максимова, *Античные города юго-восточного Причерноморья*, М.-Л., 1956, табл. I, 3—6.

³⁹ Поширеність сінопських клейм в Ольвії, в Тірі та в Істрії загальновідома; з інших вкажемо на IOSPE, I², № 35.

⁴⁰ Нег., II, 34.

⁴¹ М. И. Максимова, *вказ. твір*, стор. 145—168.

монетовидних дельфінів або рибок, які у великій кількості зустрічаються в Ольвії, у меншій — на Березані, і як поодинокі знахідки — мало не на усіх поселеннях класичного та елліністичного часу на берегах північно-західної затоки Чорного моря. У свій час В. В. Голубцов дивувався тому, що цих дельфінів або рибок не знаходять у Мілеті⁴²; дійсно, за межами згаданої північно-західної затоки Чорного моря ми можемо вказати лише на Боспор як на місце, де зустрінуті ці цікаві і досі ще не вивчені пам'ятки⁴³. Якщо наполягати на тому, що усі дельфіни виливалися в Ольвії (ми не виключаємо думки, що певна їх частина виготовлялася на Березані), і до того ж приймати, що вони мали виключно торговельне, а не інше (наприклад, сакральне)⁴⁴ призначення, то можна було б уявляти собі, що перші іонійські колоністи, які були перш за все рибалками і тільки згодом купцями та землеробами, прийняли цей символ їхньої батьківщини та рідного іонійського племені як розмінний знак у своїх взаєморозрахунках, у розрахунках з місцевими жителями, серед яких ще задовго до приходу греків були в обігу мідні двохлопасні вістря стріл (ці монетовидні тупі моделі стріл неодноразово були знайдені нами під час розкопувань на острові Березані; цілий скарб таких стріл-монет був знайдений також біля сучасного Ізмаїлу)⁴⁵, та у «розрахунках» з самими богами, до храмів яких вони приносилися як присвята. Про сакральну роль дельфіна саме у цьому районі виразно свідчить знайдений нами у 1946 р. на Березані дельфін звичайного для ольвійсько-березанських мідних дельфінів типу, але вирізьблений з цілого ведмежого зубу (ця виключно цікава пам'ятка зберігається зараз в Одеському музеї).

Розкопування на Березані показали, між іншим, що аж до початку V ст. н. е. тут існує лише місцевий тип житла — землянка. У землянках жили на острові і грецькі поселенці, і тубільні; рибна ловля (осетрові, соми, судаки), полювання на зайців, лисиць, водоплаву птицю, вживання в їжу молосків (мідій, кардіумів) при наявності у господарстві коров та свиней були джерелами існування кочовиків-вівцеводів, які мали також і свійських коней; рибною ловлею, полюванням, збиранням їстівних молосків, присадибним скотарством займалися тут і іонійські колоністи. Проте, на острові не знайдено жодного місцевого житла, яке можна було б вважати давнішим від того часу, коли тут з'явилися іонійські рибалки, мореплавці та торгівці. Очевидячки до появи греків у навколишнього населення, у тих місцевих племен, які жили на материках, не було ніякого стимулу для того, щоб осісти на малесенькому острові. Поява греків — десь у середині VII ст. до н. е. — та їх зв'язки з місцевими жителями ведуть до утворення невеликого селища (можна гадати, що навіть у часи найбільшого розквіту стародавнього поселення на Березані у ньому було не більше як 200—250 мешканців), де відбувався обмін між греками і тубільцями і де вже незабаром вони жили бік-о-бік, ловили рибу, полювали і т. п. Вживання масла та особливо вина швидко поширюється серед заможної частини місцевого населення на узбережжі

⁴² В. В. Голубцов, Монеты Ольвии по раскопкам 1905—1908 гг., ИАК, вып. 51, 1914, стор. 74.

⁴³ А. Н. Зограф, Монеты из раскопок в Ольвии в 1935 и 1936 гг., «Ольвия», т. I, Киев—Львов, 1940, стор. 216.

⁴⁴ В. Laum, Heiliges Geld, Tübingen, 1924, SS. 131, 146—147.

⁴⁵ G. Severeanu, Sur les monnaies primitives de Scythes — Ingotmonnaies en forme de pointe de flèche, Buletinul Societatii numismatice Române, t. XXI, № 57—58, 1926, p. 1—6.

матеріку, а потім і в глибині степів, де в річних долинах жили вже не рибальські та скотарські племена, а землероби, які сіяли пшеницю, розводили овочі і т. п. Тепер і грецькі мореплавці переходять від вивозу на свою бідну батьківщину рибних продуктів та випадково захоплених рабів до вивозу зерна, яке на довгі часи стає головним предметом вивозу, спочатку в Іонію, потім в Афіни.

Порівняно рано серед верхівки тубільного населення знаходить попит і тонкостінна розписна кераміка, якої багато на Березані. В той же час грецькі колоністи вживають і місцевий побутовий посуд — чорні або сірі горщики, мисочки та інші вироби, прикрашені наліпним валиком, зустрічаються на Березанському селищі у великій кількості. Не треба забувати також, що вино та масло у переважній більшості випадків транспортувалися вглиб степів у тій керамічній тарі, у якій їх привозили чужинці; нема нічого дивного, що уламки цієї тари зустрічаються у величезній кількості скрізь у прибережній степовій смузі.

Греки та тубільці жили, як можна гадати, мирно; рибні багатства наших лиманів були практично невичерпні, а масло і вино були загальнобажаними товарами; до того ж іонійці (і взагалі греки — пригадаємо, що серед «річних муз» корінфського поета Евмела, який жив у VII ст. до н. е., поруч з Ахелюдою та Кефіссо згадується муза Борисфеніда)⁴⁶ не претендували на територіальні придбання. Місцеве населення аж ніяк не треба розглядати у цей час як соціально принижене чи безправне; немає сумніву, що поселенці признавали і владу тубільних царів та вождів, і — в іншій сфері — авторитет та владу місцевих божеств. Це відбилось, мабуть, і у тому, що істріяни та борисфеніти (ольвіополіти) прийняли емблему кіммерійської Сінопи — зображення орла, який держить у пазурях та шматує дельфіна...

Перелом у стосунках між греками та тубільними племенами відбувся значно пізніше того часу, коли перші іонійські кораблі увійшли у води Дніпро-Бузького лиману, значно пізніше навіть того часу, коли Геродот відвідав «серединне місто Скіфії», тобто Борисфен-Ольвію, місто, яке приблизно сторіччям молодше іонійської оселі на острові Березані. Проте вивчення причин та характеру цього перелому і його наслідків не відноситься до теми даної роботи і потребує окремого розгляду. Зазначимо тут, повертаючись до скіфських морських божеств, що І. І. Толстому пощастило дати виключно багатий та пишний лексичний почет до імені міфічного скіфського царя, двійника Ахілла, такого ж як і цей останній переслідувача дівки Іфігенії — Фоанта чи Тоанта (Thoas, род. Thoantos), який зв'язується міфами з Лемносом та з Таврідією. Він женеться за Іфігенією, коли вона, зустрінувши свого брата Ореста і його друга Пілада, намагається врятуватися втечею з негостинної країни таврів та навік залишити зрошений людською кров'ю олтар таврської богині-Диви. І. І. Толстой зближує ім'я Тоанта з дієсловом thoazein, в основі семантики якого «лежить представлення о волнении или движении, быстром и бурном», подібним до вакхічного екстазу⁴⁷. До цього ж імені прив'язує автор і такі слова, як thoos («швидкий»), theo («бігу»), thyella («буря»), а також визначення вакханок thyiiai або thyiades, власне ім'я

⁴⁶ Словник Рошера під словом „Kephisso“. Ці музи розглядалися як дочки Аполлона; пор. G. Herrmann, Opuscula, II, p. 288—305; Buttman, Mythologie, I, S. 273; Preller, Griechische Mythologie, I, S. 406.

⁴⁷ И. И. Толстой, Остров Белый и Таврика, стор. 129 слл.

Thyone з міфів про Діоніса, назву діонісичного свята Thyia, нарешті культове ім'я самого Діоніса Thyonidas. Усе це веде нас до сфери культу Діоніса. У наведеній І. І. Толстим у цьому зв'язку сакральній пісні елейських жінок самого Діоніса запрошують «ступити у храм своєю бичащою ногою» — «elthein... es naon toi boeoi rodi thyon». Закінчується ця пісня двічі повторюваною приспівкою «axie taure», тобто «дорогоцінний (шановний) бик» — так іменується тут сам бог. Не можна у зв'язку з цим не пригадати і про відомий напис з Каварни (сучасна Болгарія), з якого видно, що в одному з грецьких міст західного узбережжя Чорного моря існувала своєрідна організація шанувальників Діоніса, які називали себе «hierais taugon»⁴⁸.

Не можемо проте наважитися послідувати за Толстим, коли він вважає, нібито повідомлення стародавніх авторів про Тавріді і спеціально про таврів являють собою лише локалізацію чисто казкових та релігійно-міфологічних сюжетів і приймає, що в нас немає ніяких підстав навіть визнати, що ім'я таврів дійсно звучало як taugos і мало значення «бик» або «тур». До етимологічних паралелей Тоанта ми приєднуємо, як здається, не безпідставно, ще і власне ім'я скіфського царя Прототія, яке Геродот передає у формі Protothyes, а ассирійські клинописні документи — у формі Bartatua. До того ж у згаданому напису з Каварни ми бачимо, що на 14 власних імен «жерців Таврів» чотири рази повторюється власне ім'я Скіф. Тому нам, здається, що усі спільні риси між культурами та легендами лемнійців і кримської Тавриди пояснюються тим, що море не було тоді перешкодою для встановлення реальних зв'язків між населенням цих віддалених країв. І не випадок, що лемнійські сінтії (назва племені) знаходять близьку фонетичну паралель у боспорських сіндах, а назву Борисфен носила не тільки ріка Дніпро, але й сучасна Дарданельська протока... Усе це, як і хеттські назви населених пунктів Одесс та Ордесс у Північно-Західному Причорномор'ї, як назва Сангарій, яка прикладалася до малоазійської ріки та сучасного Тилігульського лиману, як малоазійське kofu («вода»), від якого походить назва ріки Нурапіс (сучасний Південний Буг) і іншої ріки з таким ім'ям (сучасної Кубані), — усе це залишки та сліди єдиного та могутнього процесу історичного розвитку, який охоплював водночас береги Чорного, Мармурового та Егейського морів⁴⁹.

7. Геродот та народ «скудра» з ахеменідських написів

Крім співзвуччя імені Ахілла, героя Троянської війни, сина Пелея і Фетіди, з іменем тубільного північнопричорноморського героя-родоначальника Колаксаїса, була ще підстава для зближення і навіть злиття цих міфічних образів. Адже грецький Ахілл був, як відомо, вождем («царем») племені або народності мірмідонян, які згідно з міфами походять від мурашок; грецька назва цих комах — *myrmekes* — безумовно тісно зв'язується з іменем *Myrmidones* (пор. *myrmedon* — «мурашник»)⁵⁰. Але ми зараз побачимо, що «мурашка», «мураха» — це одне з можливих

значень імені «скіф» у формі «скудра», яка вже давно засвідчена епіграфічними документами ахеменідських царів стародавньої Персії. З огляду на це цар «мурашів»-скіфів та цар «мурашів»-мірмідонян здавалися кожному, хто знав термін «скудра» у значенні назви племені і водночас чув або читав «Іліаду» (пригадаємо, що Діон свідчить, що і в його часи чимало ольвіополітів «знали Гомера напам'ять») двома іпостасями єдиної міфічної істоти...

Раніше, ніж перейти до розгляду зазначених ахеменідських документів, треба пригадати ще одну цікаву і важливу сторінку геродотового твору. У кількох місцях (кн. III, гл. 98, 102, 104—105) Геродот розповідає про індійців, що жили на півночі своєї країни, поблизу від міста Каспатіри та від Пактійської землі. Ці індійці відправляють спеціальні експедиції за золотом — десь у центрі Азії живуть «мураші» (*myrmekes*), які викопують собі житла під землею і виносять таким чином на поверхню багато золотого піску; індійці ждуть найбільшої спеки, коли ці «мураші» ховаються у своїх підземних печерах, наповнюють золотом мішки, вантажать їх на верблюдів та поспішають якомога швидше додому; «мураші» женуться за ними і обов'язково вхопили б індійців (адже Геродот зазначає, що ці «мураші» найшвидші з усіх тварин), якби ці останні не встигли завчасно віддалитися на велику відстань.

Ця дивовижна розповідь і досі являє собою загадку для геродотознавців. Нема сумніву, що для «батька історії» ці «мураші» не люди, а тварини, які «менші від собаки, але більші за лисицю» і «дуже схожі до мурах з зовнішнього виду» (кн. III, гл. 102). Чи не маємо ми перед собою власне дві різні розповіді — про термитів, з одного боку, і про якийсь народ або плем'я, «мурашина», назва якого привела до помилки як Геродота, так і його інформаторів? У такому випадку ми можемо додати, що плем'я з назвою, яка може бути витлумачена як назва комах-мурашів, треба шукати десь на півночі від Індії, за багато днів шляху від неї, тобто у Середній Азії; надзвичайна швидкість цих «мурашів» означає тоді, що перед нами кінні кочовики. Чи не має уся ця казкова історія якогось відношення до азіатських скіфів, близьких родичів скіфів Причорномор'я?

Поставлене питання знаходить, як на нашу думку, несподівану підтримку у написах Ахеменідів і у даних мовознавства. Дійсно, у Накш-і-рустемському написі «а», який був виданий ще понад сто років тому, знаходимо такий список підвладних цареві Дарію країн: «Ось ті країни, якими я оволодів, крім Персії... — Мідія, Елам, Парфія, Арейя, Бактрія, Согдіана, Хорезм, Дрангіана, Арахозія, Саттагідія, Гандара, Індія, (країна, де живуть) скіфи Хаумаварга, (країна де живуть) скіфи з гостроверхими шапками, Вавилон, Ассирія, Аравія, Єгипет, Вірменія, Каппадокія, Лідія, Іонія, (країна, де живуть) скіфи по той бік моря, (країна, де живуть) скудра, (країна, де живуть) іонійці, що носять щити (або шоломи?), Путія, Кушія, Мачія, (країна, де живуть) карка». З невеликою зміною список повторюється і сином Дарія, Ксерксом, у його відомому написі про дев'ять: «Мідія, Сузіана, Арахозія, Вірменія, Дрангіана, Парфія, Арейя, Бактрія, Согдіана, Хорезм, Вавилон, Ассирія, Саттагідія, Лідія, Єгипет, (країна, де живуть) морські іонійці та (країна, де живуть) іонійці) заморські, Мачія, Аравія, Гандара, Індія, Каппадокія, (країна, де живуть) дахі, (країна, де живуть) скіфи Хаумаварга, (країна, де живуть) скіфи з гостроверхими шапками, (країна, де живуть)

⁴⁸ Г. Михайлов, Гръцките надписи намерени в България, т. I, София, 1956, № 6.

⁴⁹ П. Н. Ушаков, Проблема древнейшего населения Малой Азии, Кавказа и Эгеиды, ВДИ, 1939, № 4, стор. 50 слл.

⁵⁰ Див. відповідні замітки у словниках Рошера (т. II, стор. 3312) та Паулі-Виссова (т. XVI, стор. 1105).

скудра, (країна, де живуть) акауфака, Путія, (країна, де живуть) кар-ка, Кушія⁵¹.

Як видно з обох текстів, народ або плем'я скудра вміщується в одному випадку між країною скіфів, які живуть «по той бік моря», та країною «щитоносних» іонійців; у другому випадку «скудра» знаходиться у оточенні скіфів «з гостровержими шапками» та народу «акауфака». Оскільки ми вважаємо за беззаперечне, що і скіфи «з гостровержими шапками» і скіфи, які живуть «по той бік моря» (Аральського, аж ніяк не Чорного), — це народи центральної частини Азії⁵², а назву «акауфака» треба тлумачити як «гірські» (від староперсидського «кауфа» — «гора») і шукати відповідне плем'я серед жителів високогірних країн Середньої Азії, ми не можемо погодитися з неолігнотомним припущенням, нібито «скудра» це назва фракійців⁵³. Сусідство з іонійцями цього не підтверджує, бо ці «щитоносні» іонійці самі відділені від Іонії та безпосередньо за ними читається назва країни Путія, тобто країни Пунт-египетської літератури, яку слід шукати на Сомалійському півострові або на південному узбережжі Аравії, і Кушія, тобто Ефіопія...

Коли ми можемо шукати народ «скудра» десь поруч з середньоазійськими скіфами (саками), то треба буде визнати правильною і стару думку Мюлленгофа, Томашка та Енсена, які наближували термін «Skudra» з геродотовою самоназвою скіфів «Skolotoi». Яке ж значення можемо ми знайти у цьому терміні? Чи має він якесь відношення до легенди про загадкових «мурашів» та до міфів про Ахілла, володаря Понту і водночас вождя мірмідонів? Нам здається, що відповідь на ці питання дає мовознавство: у сучасній латиській мові, яка являє одну з найстаріших індоєвропейських мов, ще й сьогодні «skudra» означає «мураш», «мураха»⁵⁴. Чи не у цьому шукана нами відповідь? Якщо припустити, що це слово, яке, між іншим, не має лексичних зв'язків та відгалужень у латиській мові, являє собою запозичення ще з тих прадавніх часів, коли предки сучасних лето-литовських народів мали безпосередні контакти з скіфами, усе стає на своє місце: геродотові мураші, які викопують золотий пісок, це перекручене свідчення про скіфів, з країни яких до держави Ахеменідів дійсно поступало золото; наприклад, у знайденому у 1929 р. написі Дарія цей останній каже, що золото привозили йому з Лідії та з Бактрії; саме десь на кордонах цієї області Ахеменідської держави і треба шукати народ скудра, тобто первообразтаємничих «мурашів». Непорозуміння геродотових інформаторів цілком зрозуміле, коли ми уявимо собі, що назва «скудра» була визначенням конкретного етносу і водночас визначенням мурашів...

Народ скудра жив у Середній Азії; не випадково, проте, його семантику розкриває мова далекого західного народу, який стикався не з середньоазійськими скіфами-саками, а з причорноморськими скіфами-сколотами. Дійсно, «мурашина» семантика деяких скіфських, спеціально причорноморських назв, термінів та реалій здається нам незаперечною.

⁵¹ Цим написам присвячена велика література; див. особливо такі статті: В. В. Струве, Дарий I и скифы Причерноморья, ВДИ, 1949, № 4; его же, Поход Дария I на саков-массагетов, ИАН ОИФ, 1946, № 3; В. И. Аббаев, Антидевовская надпись Ксеркса, «Иранские языки», т. I, 1945. Авторы вказують іноземну літературу, значна частина якої нами, на жаль, не використана.

⁵² В. В. Струве, Дарий I и скифы Причерноморья, стор. 28.

⁵³ В. В. Струве, вказ. твір, стр. 21 (текст та прим. I).

⁵⁴ Латисько-русский словарь, составленный коллективом авторов, Рига, 1953, стор. 602; Русско-латвийский словарь, сост. проф. Я. В. Лоя, М., 1951, стор. 336.

Перший комплекс цього типу знаходимо на сході країни європейських скіфів, на берегах Кіммерійського Боспору. «Ліворуч для того, хто впливає у Боспор Кіммерійський, лежить місто Мірмекій», — пише Страбон (кн. VII, гл. 4, § 5). Це місто розташоване у 20 стадіях від Пантікапею; «подвоена відстань відділяє від Мірмекія селище Партеній (тобто «Дівоче»), де протока найвужча і досягає лише 20 стадіїв; на азіатському березі напроти нього (тобто селища Партеній.—М. Б.) лежить селище, яке зветься Ахіллієм». Чи можна визнати за випадковість цей збіг назв? Аж ніяк не можемо цього припустити; до того ж середньовічні візантійські вчені, які знали багато таких творів античної літератури та науки, які не збереглися до нашого часу, навіть вважають боспорський Мірмекій за батьківщину Ахілла, якого до того ж називають просто скіфом (Leo Diakonos, IX, 6). Отже перед нами своєрідний топонімічний коментар до міфів, зв'язаних з причорноморським Ахіллом, більше того, навіть з його скіфським прообразом; не треба забувати, що в цих краях той же Страбон локалізує і один із варіантів міфа про сакральне співжиття Афродіти (тобто великої місцевої богині) з Гераклом, який допоміг їй у боротьбі проти хтонічних сил (кн. XI, гл. 2, § 10).

Виходячи з усіх наведених міркувань, ми не можемо погодитися з тим, як пояснює акад. С. О. Жебелев походження назви боспорського Мірмекія. Він розбирає цю назву з різних вихідних пунктів та приходять до висновку, що вона походить не від слова «муртех» — «мураш», а від власного імені Мірмек, у якому треба в даному разі впізнавати цілком реального засновника Мірмекія⁵⁵. Нам здається, навпаки, що ця штучна гіпотеза лише непорозуміння. Адже про такого мірмекійського ойкіста нам нічого невідомо; в той же час ми маємо у топонімічних та лінгвістичних матеріалах серйозні аргументи про те, що назва міста пов'язується, як і назви сусідніх селищ, з міфами про скіфського Ахілла; не вважаємо навіть неможливим, що грецький Мірмекій одержав назву, пов'язану з мурашами (і потім вміщував зображення цих комах на своїх дрібних срібних монетах), бо його скіфська назва теж мала «мурашине» значення... Не повертаючись тут до терміну «скудра», можна додати, що його «мурашина» семантика відбиває такий ступінь розвитку мови і мислення, коли спостереження над впорядкованим, чітко організованим життям цих комахок привертало увагу людського колективу, якому здавалося, що і ці малесенькі створіння — такий саме згуртований племінний колектив, як і люди. В усякому разі, античні письменники нерідко захоплювалися життям мурашів⁵⁶.

Другий топонімічний комплекс, зв'язаний з Ахіллом та з його скіфським оточенням, знаходимо на північно-західних узбережжях Понту. Тут і Тендрівська коса, «dromos Akhilleos», тут і Кінбурнська коса, «alsos Nekates», жіночої пари Ахілла, тут і його священні острови, спочатку тільки Фідонісі, згодом і Березань (див. вище). Ахілл, якому приносили жертви у цих краях, — місцевий скіфський володар; той факт, що відповідне свідчення зберіг лише візантійський книжник XII ст., свідчить про його поширеність і загальновідомість, хоч наші джерела і не пам'ятають про це і вважають причорноморського Ахілла героєм «Іліади»⁵⁷. Але це — таке ж прикре непорозуміння, як і думка багатьох пись-

⁵⁵ С. А. Жебелев, Северное Причерноморье, М.-Л., 1953, стор. 303—307.

⁵⁶ Див. словник Паулі-Виссова під словом „Ametse“.

⁵⁷ Евстафій Солунський, Коментар до твору Діонісія Періегета, див. у збірці: В. В. Латяшева „Scythica et Caucasia“, v. I, p. 195.

менників XIX—XX ст., які вважали, що Неоптолемова башта при впадінні ріки Тіраса у море одержала назву не від імені Ахіллового сина, а від відомого полководця Міфрадата Понтійського...

Якщо запропоноване нами «мурашине» значення скіфської племінної назви заслуговує на увагу, воно може привести до цікавих наслідків, які, між іншим, були помічені і перелічені ще тоді, коли ця «мурашина» семантика нікому не була відома. Зовсім іншим шляхом ішов той дослідник, який справедливо звернув увагу на можливість звільнити улюбленого героя древньоруських билін Іллю Муромця від його «мурманської», норманської інтерпретації, поширеної серед літературознавців кінця XIX та початку XX ст.⁵⁸ Не можна не погодитися, що «Муромець» — це «Муровець», «Мравлинь» (з варіантом «Бравлинь»). Чи не дозволяє це вважати його ім'я та образ одним з уламків скіфської та навіть доскіфської старовини? І славетний «Муравський» шлях з Кримського ханства до центральних областей нашої батьківщини, шлях, яким татарські феодалі уганяли у XVI—XVII ст. численний «ясир» до далекої Кафи,— хіба не скіфськими вершниками був прокладений він у землі тих племен, з яких ці попередники татаро-монголів здирали данину? І чи не можна припускати, що «невірне бусурменське царство Кудріянське» з його царем Василем Окуловичем — це глухий спомин про царство скіфів-скулдра з їх володарем Колою чи Ахіллою? Передчасно та неправильно було б наполягати на усіх цих паралелях та здогадах, але не можна і замовчувати їх; хто знає, у якому напрямку буде працювати дослідницька думка радянських археологів, мовознавців та фольклористів, які поєднують вичерпне знання конкретних матеріалів з глибиною марксистського аналізу? Нам, принаймні, здається, що у цій галузі нас чекає ще багато важливих відкриттів...

8. Чи закінчено праця Геродота?

Є застарілий передсуд з приводу «Історії» Геродота, ніби вона є незакінченим твором і ніби смерть не дала письменникові закінчити її. Обґрунтовуючи цей погляд, посилаються на деякі внутрішні протиріччя, що дозволяють говорити про недоробленість праці. Так, видатний геродотознавець XIX ст. Ф. Г. Міщенко погоджується з Сейсом і з панівною думкою тодішньої науки про незакінченість геродотової «Історії». «Та і як можна інакше думати,— пише Міщенко,— про твір, який з початку був призначений до викладу найдостопамятніших подій, переважно елліно-персидської чвари, і в той самий час обривається на другорядній події, зайнятій афінянами міста Сеста (478 до н. е.), не доводячи свого викладу до битви при Евримедонті та Кімонова миру, що закінчують сутичку між Азією та Європою?»⁵⁹ Цю думку повторюють і новітні дослідники; наприклад, проф. С. Я. Лур'є: ««Історія» Геродота закінчується випадковим етюдом про Артембара та Кіра, який не має ніякого значення в її загальному плані; так закінчити свою працю Геродот не міг»⁶⁰. Не збільшуючи кількості посилянь, зазначимо лише, що краща радянська праця про Геродота,— а такою ми вважаємо відповідний роз-

⁵⁸ А. Н. Веселовский, Русские и вильтины в саге о Тидреке Бериском, СПб., 1906.

⁵⁹ Ф. Г. Мищенко, Не в меру строгий суд над Геродотом, вступна стаття у книзі: Геродот, История в девяти книгах, т. II, М., 1888, стор. XII.

⁶⁰ С. Я. Лур'є, Геродот, М.-Л., 1947, стор. 132.

діл у академічній «Історії грецької літератури» (автор цього розділу викад. С. І. Соболевський),— також приєднується до цієї аргументації: «Останню розповідь про Кіра і Артембара тут також оголошено химерною та зазначено, що вона «не має зв'язку з щойно описаною війною»⁶¹...

Чи мають рацію дослідники, які на підставі таких та подібних міркувань заперечують закінченість геродотової «Історії»? Чи можна, зокрема, погодитися з тим, що епізод про Кіра і Артембара не несе ніяких ідейних, художніх та пізнавальних функцій, а здобуття Візантія та Сесту були подіями, які не мали значення у ході греко-персидської боротьби? І чи виправі ми чекати від художнього твору, яким є насамперед «Історія» Геродота, обов'язкового доведення викладу до юридичного кінця війни, тим більше, коли навіть у сучасній науковій літературі ще й досі не вирішено, що ж треба вважати за такий юридичний кінець війни, так званий Кімонов мир чи мир, укладений Каллієм, а деякі авторитетні дослідники висловлюють цілком обґрунтовані сумніви щодо того, чи було взагалі укладено юридично оформлений мирний договір між греками і «великим царем»? Нам здається, що ці питання містять у собі відповідь.

Звичайно, логічний кінець конкретної війни, тобто походу Ксеркса проти європейських еллінів, виклад історії якого і є по суті метою усієї праці Геродота, являє собою битва при Мікале і її безпосереднє продовження і наслідок — відвідання союзною ескадрою місця, де був славнозвісний міст через Дарданельський пролив, збудований волею Ксеркса і зруйнований бурями. Сестська операція — це аж ніяк не дрібна, другорядна, незначна подія. Адже перед нами праця, написана під афіньським кутом зору, написана в часи правління Перикла. Що могло бути гідним епілогом для твору, який накреслив тодішню трагедію світової історії, дав історію величезної боротьби Ахемідської імперії з елліньськими містами? Для греків середини та третьої чверті V ст. до н. е. їх героїчна, одчайдушна боротьба проти світової імперії Дарія і Ксеркса, проти безчисленних народів, підвладних «цареві царей», проти багатьох владників у їх власних лавах була величезною и величною подією, найтяжчим горем і найвищою гордістю двох поколінь. Так і сприймав її Геродот, так він і описав її. Після Саламінської битви Ксеркс був вимушений ганебно втекти до свого царства, але землю Еллади ще топтали воїни Мардонія; після битви під Платеями елліньська земля була вільною, але біля берегів Малої Азії збирався новий персидський флот, нова загроза для незалежності греків; після битви при Мікальському місі Персія була поставлена у таке становище, коли вона вже не могла загрозувати новими наступальними операціями на заході. І от тут Геродот уриває свою розповідь. Після битви при Мікале показано лише долю головного винуватця війни, царя Ксеркса. Нищівно у моральному відношенні показано найогиднішу особисту драму, що відбулася у найближчому родинному оточенні східного деспота; це — своєрідна наочна ілюстрація того, що говорив проти необмеженої монархії Отана на нараді сімох персидських вельмож про майбутню форму правління в Персії...

Після загибелі ксерксова брата Масиста з його родиною Геродот повертається до греків. Союзники упевнюються, що міст через Геллеспонт, по якому відбулося вторгнення ксерксових полчищ до Європи, вже не існує. Починаючи з цього моменту шляхи головних союзників, афі-

⁶¹ История греческой литературы, т. II, М. АН СССР, 1955, стор. 41.

нян та спартанців, різко розходяться; спочатку невеликі тертя, потім збройна сутичка (так звана Перша Пелопонеська війна), і, нарешті, братовбивча нищівна війна, до початку якої Геродот дожив, але якої він вже не пережив,— кровопролитна боротьба Афін і Спарти тривала 27 років (431—404 рр. до н. е.)... Чи треба було Геродотові розпочинати розповідь про ці події? І хіба остання акція, здійснена сукупно, об'єднаними силами афінян і спартанців, не була як раз тим самим пунктом, за який не треба було переходити історіку, який хотів розповісти про переможну боротьбу усіх кращих сил грецького народу проти навали зовнішнього ворога? І чи можна назвати цей поворотний момент у відносинах між греками другорядним? «Пелопонесці на чолі з Леотіхидом вирішили відійти назад до Еллади, а афіняни на чолі з своїм стратегом Ксантіппом вирішили залишитися тут та зробити спробу оволодіти Херсонесом Фракійським»,— пише Геродот (кн. IX, гл. 114). Не можна забувати при аналізі цих слів, що Ксантіпп — це батько Перикла, а Херсонес Фракійський — це той самий Херсонес, яким афіняни вже раз володіли і що він був запорукою безперешкодних зв'язків з Чорним морем... І наш історик закінчує свою думку: «Тому пелопонесці відплили назад, а афіняни переправилися з Абиду на Херсонес та зайнялися облогою Сесту» (кн. IX, гл. 114).

Не підкреслюючи розбіжності історичних шляхів Афін і Спарти і водночас не замовчуючи їх, Геродот переходить до опису осади та здобуття Сесту, вузлового пункту персидської оборони при Геллеспонті. Історик звертає увагу на той факт, що намісником Сесту був Артаукта, найзлісніший з персидських воєнних злочинців... І от, після довгої облоги Сест капітулює; марно намагається Артаукта підкупити афінського воєначальника Ксантіппа — злочинець несе заслужену кару (кн. IX, 115—120). «Після цього елліни відплили до Еллади, при чому забрали усі скарби та канати від мостів з метою пожертвувати їх до храмів» (кн. IX, гл. 121). Це — кінець історичного твору, як такого, і навряд можна було б закинути Геродоту докір про незакінченість його дослідницької та публіцистичної думки: афіняни стали твердою ногою на шляху до багатств Понту, злочинців покарано, не забуті навіть боги, яким належить одержати символічний дарунок, який нагадуватиме поколінням благочестивих відвідувачів храмів про марність спроби могутнього царя підкорити волелюбну Елладу... Майже непомітно, без усякого зайвого наголосу згадується бойові заслуги та високі моральні якості Ксантіппа — для греків V ст. до н. е. це було замаскованою хвалою Перикла. На нашу думку — це логічний кінець «Історії».

Але Геродот не був би самим собою, якби він залишив свій твір без художньої кінцівки⁶². Ми рішуче заперечуємо проти цитованих вище думок Лур'є та Соболевського, які вважають вміщений після логічного кінця «Історії» епізод про Артембара і Кіра випадковим та непотрібним. Навпаки, перед нами — типова післямова, необхідна так само, як мораль у байці. Показавши крах ксерксового походу, Геродот повертається думкою до вихідного моменту персидської могутності, до часів Кіра

⁶² Наша стаття була вже здана до друку, коли ми одержали можливість вивчити книгу проф. А. І. Доватура «Повествовательный и научный стиль Геродота» (Л., 1957). Автор з винятковою силою переконливості охарактеризував питання про генезис наукового стилю та про взаємовідношення між фольклорно-художнім та власно науковим стилем Геродота; на жаль, цінні його спостереження ми вже не могли використати у цій роботі.

Старшого; цей останній розділ «Історії» (кн. IX, гл. 122) являє собою паралель до оцінки персів лідійським мудрецем Санданом у той час, коли перси під командуванням Кіра двинулися проти витончених лідян (кн. I, гл. 71 з висновком самого «батька історії»: «дійсно, перед підкоренням лідян перси не знали ні розкоші ні добробуту»). Водночас Артембар, дід страченого злочинця Артаукти,— той самий знатний мідянин Артембар, сина якого Кір у свій час ще хлопчиком в порядку дитячої гри «в царя» наказав висікти за неслухняність (кн. I, гл. 114—115). Вища мідійська аристократія зберегла своє панівне становище після того, як воцарився Кір — досить згадати Мазара та Гарпага (кн. I, гл. 156—169).

В чому ж суть розповіді про Артембара і Кіра? Коротко її зміст такий: Артембар тягне персів на шлях завоювань, на шлях розкошування та морального розкладу; Кір застерігає персів проти цього шляху, але не забороняє їм стати саме на цей згубний шлях. І от — наслідки порад Артембара: могутність Персидської держави підірвана, а його онук страчений жорстокою смертю за свої злочини... Хто знає, чи не сприймали сучасники Геродота слова Кіра, який закликає своїх співплемінників не ставати на шлях воєнних авантур і не домогатися чужих розкішних земель, а задовольнятися своєю «невеликою та суворою» батьківщиною, як своєрідну приховану критику тодішньої політики Афінського морського союзу, який перетворювався поступово у експлуататорську щодо своїх союзників державу та виводив на їхні землі колонії своїх клериків?

Тепер твір Геродота дійсно закінчено, завершено і як наукову, і як художню працю. Чи можна хоч приблизно встановити, коли саме? Нам здається, що «батько історії» завершив свою працю до 445 р. до н. е., коли його вшанувала афінська рада⁶³. Заслугу Піндара, нагородженого Афінами за свій діфірамб на пошану «міста діви Паллади» одною тисячею драхм, тобто одною шостою частиною таланту, навряд чи можна порівнювати з заслугою Геродота, який зумів показати історичне місце Афін у межах тодішньої світової історії. Отже заперечувати можливість призначення Геродотові, згідно з пропозицією Аніта, афінськими народними зборами почесного дара в розмірі десяти талантів за літературні заслуги невірно. В подальшому ході свого життєвого шляху Геродот додавав примітки до своєї праці, які потім увійшли до її тексту. Нове редагування «Історії» в італійських Фуріях, у побудові яких він брав активну особисту участь, громадянином яких він став і де, за Свідою, він був похований на міській агорі, нові вставки до «Історії», зроблені в останні роки життя на новознайдений батьківщині, ми вважаємо за безперечні факти, але в основному твір Геродота був закінчений в Афінах до 445 р. до н. е. Окремі згадки про пізніші події не спростовують цього припущення і можуть бути визнаними лише за доказ того, що Геродот дожив до відповідних подій та пережив їх, але ніяк не як аргумент на користь припущення про те, що праця Геродота в цілому виникла пізніше останніх фактів, побічно згадуваних на її сторінках.

Представників думки, протилежної нашій, які гадають, що смерть обірвала роботу Геродота не над остаточною редактуванням та шліфуванням його твору, а над його першим авторським викладом, можливо

⁶³ Див. про це докладніше вище, у четвертому екскурсі (см. МАПП, вып. 3, стр. 33—38.— *Редколлеція*).

було б визнати правими лише в тому випадку, коли «Історія» обривалася б на якій-небудь конкретній події у послідовному ланцюзі подій греко-персидської війни у тісному розумінні цього терміну, а не на ретроспективному моралізуванні про два шляхи історичного розвитку народів взагалі та зокрема персів, — шлях бідності та незалежності, мужності і миру, з одного боку, та шлях розкошів та рабства, грабінництва та війни, з іншого; ці шляхи мають під собою історичну основу — перший із них, шлях Кіра, це — шлях старих родоплемінних традицій Персії; другий, шлях Артембара, це — шлях східної рабовласницької деспотії. Геродот не вживає сучасних термінів, але добре розуміє, що Персія пішла цим останнім шляхом і що навіть Кір, який бачив його згубність, не міг допомогти персам, зупинити, сказали б ми, їх розвиток по тому ж самому напрямку, по якому розвивалися Ассирія, Лідія та інші східні деспотії. В той же час Геродот відчуває, що його батьківщина не піде цим шляхом, яким Персидське царство дійшло до воєнної поразки і до ганебних двірських усобиць часів Ксеркса. Під кутом зору такої концепції Геродотові було більше нічого додати; перередаговуючи свій твір у Фуріях він міг тільки уточнювати деталі та вдосконалювати мовні засоби, а де-не-де припускати певні натяки на події, пізніші за 445 р. до н. е.

Явна пародія на деякі місця «Історії» в «Ахарнях» Аристофана поставлених на афінській сцені у 425 р. до н. е., ні про що не свідчить, крім цілком зрозумілого факту великої популярності геродотового твору ще й через двадцять років після урочистого винагородження історика. Тому ми твердо тримаємося думки про те, що «батько історії» жив між 500 та 430 рр. до н. е., яку ми висунули на початку цих біглих начерків⁶⁴.

⁶⁴ В архиві покійного М. Ф. Болтенко існує ще декілька невеликих заміток і набросків, зв'язаних з трудом Геродота; однак ці матеріали не були включені автором в склад серії екскурсів під загальним називом «Herodoteana», публікація котрої закінчується в нинішньому томі. — *Редколлегія*.

ПОГРЕБАЛЬНЫЕ ОБРЯДЫ • ПЛЕМЕН ДНЕСТРО-БУГСКОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ В СКИФО-САРМАТСКОЕ ВРЕМЯ

М. С. СИНИЦЫН

Древние авторы оставили фрагментарные сведения об оседлом населении Днестро-Бугского Причерноморья скифо-сарматского времени. Отрывочные сведения по этому вопросу требуют всестороннего использования других источников, в особенности археологических памятников, в том числе и материалов погребений, собранных археологами-специалистами и любителями в продолжении XIX и XX ст. Но следует иметь в виду, что значительная часть захоронений не всегда раскопана и зафиксирована с достаточной тщательностью. Кроме того, большая часть их не была своевременно издана авторами раскопок, а опубликована позднее другими лицами, что безусловно снизило научное значение этих источников¹. Но это не дает права относиться к данной группе исторических источников без соответственного внимания и настоятельно требует очень осторожного и внимательного их изучения.

Однако, кроме этих трудностей, следует иметь в виду и те, которые обусловлены самой сущностью погребальных обрядов как проявлений религии, т. е. проявлений идеологии, более отдаленной от материально-экономической основы². Религии, которые зародились стихийно еще в эпоху среднего палеолита³, развивались в последующие эпохи в каждом роде, группе родов, племени и союзе племен в зависимости от жизненных условий, выпавших на долю их творцов⁴.

Разнообразные жизненные условия родов, племен и групп племен и незначительные связи между ними были основой возникновения различных религий. Многочисленность племенных религий, а отсюда и разнообразие религиозных обычаев, в том числе и погребальных обрядов, отражающих представления о потусторонней жизни, составляют основные трудности в использовании захоронений как исторического источника. К тому же возникшие племенные религии изменялись не только в связи с развитием производительных сил, от которых они в своем раз-

¹ И. В. Фабрициус, Археологическая карта Причерноморья Украинской ССР, Киев, 1951, стр. 57—60, 16—31 и др.

² Ф. Энгельс, Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии. К. Маркс и Ф. Энгельс, Сочинения, изд. 2, т. 21, стр. 312—313.

³ В. Ф. Зыбковец, Опыт интерпретации мустерских погребений, Вопросы истории религии и атеизма, М., 1956, т. IV, стр. 104.

⁴ Ф. Энгельс, Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии, стр. 313.